

СЯЙВО РІДНОГО КРАЮ

*Публіцистично-краєзнавче видання
до 80-річчя
Кієво-Святошинського району*

2017

КУЛЬТУРА – НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА РОЗВИТКУ УКРАЇНЦІВ

Вишуканістю літературних форм вражають поети і прозаїки, багатством образів захоплюють художники і музиканти – цей альманах на своїх сторінках об’єднав сповнену любові до Батьківщини творчість найталановитіших жителів Києво-Святошинського району. Вони різні за світосприйняттям та самовираженням, серед них – професійні митці та аматори.

Дійсно, культурний простір нашого району дивує своєю багатогранністю. Кожне місто і село має неповторний мистецький досвід, пронизаний духом культурних діячів сучасності і минулого. Тут черпали натхнення такі видатні митці як Микола Лисенко і Володимир Самійленко, Микола Пимоненко та Юрій Мохор, Петро Угляренко і Віктор Кордун, Валерій Марченко та Іван Коваленко. Наше молоде покоління має достойні орієнтири.

Вітаю вас, дорогі киево-святошинці, з 80-річчям Києво-Святошинського району. Нехай це видання подарує кожному читачеві естетичну насолоду і натхнення. Книга відображає культурне розмаїття нашого регіону і покликана утверджувати ідеї добра та духовності, сприяти саморозвитку та самопізнанню.

Вірю, що сила слова та образу, відтвореного на полотні, наділені безмежною здатністю змінювати світ.

Сьогодні Києво-Святошинський район процвітає завдяки багаторічній праці його мешканців. Ми маємо сталий розвиток економіки, соціальної та культурної сфер, а також потужну інфраструктуру. Кожен із нас на своєму місці працює задля розвитку нашої малої Батьківщини – змінює район і Україну на краще. Наш творчий та інтелектуальний потенціал творив і нині творить імідж нашого району.

Творімо і розвиваймось.

З Днем народження, Києво-Святошинський районе!

Зі святом, дорогі киево-святошинці!

*З найкращими побажаннями,
Мирослава Смірнова,
голова Києво-Святошинської
районної державної адміністрації*

**СЛОВО
РІДНОГО
КРАЮ**

ГАВРИЛО МАРКОВИЧ АНДРУСЕНКО

(1923–2006)

Народився 26 липня 1923 року в селі Юшківці Оратівського району Вінницької області. Закінчив Юшківську 7-річну школу, 10 класів Лукашівської школи Монастирищенського району і вступив до Немирівського педучилища. Переведений в Чортківське педучилище, яке закінчив у червні 1941 року.

Після визволення рідного краю, першого січня 1944 року Гаврила Андрусенка призвали у полкову артилерію 145-го гвардійського стрілецького полку. Разом з полком, у складі 2-го Українського фронту, визволяв Коломию, Ужгород, Будапешт. Нагороджений медаллю «За взяття Будапешта». Був тяжко поранений, закінчив службу в Румунії у 1949 році.

Після демобілізації працював учителем математики в селі Медин Підволочиського району Тернопільської області. Закінчив історичний факультет Кременецького учительського інституту та Львівського університету. Працював головою колгоспу, директором Лисоклівської 8-річної школи, учителем Котлярської 8-річної школи, директором Клебанівської 8-річної школи, директором Баворівської 10-річної школи. У 1973 році переїхав у село Дмитрівка Києво-Святошинського району. Працював директором, заступником директора з виховної роботи, учителем історії і географії. З 1978 року – пенсіонер. На заслужений відпочинок пішов у 1983 році. Проживав у с. Дмитрівка.

Життєві спогади Гаврила Марковича вилились у кілька документальних оповідань та повість «Це було у Яроватому», які так ніде і не надруковано.

На 83 році після тяжкої хвороби пішов із життя. Його творчість заслуговує високої оцінки не тільки звичайних читачів, а й літературних критиків. Це високодуховні літературно-художні твори, які здатні розтривожити людську душу, зігріти її, зробити світлішою, одухотворенішою. На жаль, їхній автор так і не дожив до виходу в світ своєї книги.

ЗУСТРІЧ НА СВІТАНКУ

(Документальне оповідання)

У грудні 1944 року сніг ще не випав, але ночі були холодні. Наша військова частина вступила на околиці Будапешта і вже кілька днів повільно просувалась до центру, ведучи запеклі вуличні бої. Деякий час жоден з місцевих жителів не потрапляв на очі. Здавалося, що їх зовсім немає, кудись евакуювались. Виявилося, що вони заховалися в глибоких підвалах і припинили, сподіваючись гуртом перечекаати вогняну віхолу, яка розгулялася на поверхні, в їхніх будинках, на вулицях.

Мені кілька разів доводилося першим знаходити, відчиняти ці схованки. Чомусь в одних підвалах люди товклися в неймовірній тісноті, а поруч були такі ж підземелля зовсім пусті. Можливо, заселені так густо приміщення були особливо міцні і якомсь пристосовані під бомбосховища. А можливо, гуртом не так страшно, і головне – тепліше. Надворі ж наступала зима. Тоді я вважав нічим не виправдані великі зборища. Досвід війни вчив: не скупчуватись.

Треба було бачити тривогу, часто просто божевільний страх на обличчях цих людей у той момент, коли ми відчиняли двері, входили до їхньої схованки і вони вперше бачили живого радянського солдата. Так жахаються лише при раптовій появі чогось такого, у чому з усією очевидністю впізнають «нечисту силу». Вони чекали від мене не менше як шквальної автоматної черги або того, що я зараз же закидаю їх гранатами. Хто його знає, можливо, вони сподівались якогось масового пограбування або іншого насилля. Боляче було дивитися на цю розгубленість і беспорядність. Нам хотілось якнайшвидше звільнити людей з важкого психологічного стану, тому викрикували фрази, які нам здавалися найбільш зрозумілими, переконливими і звучали як радісна звістка: «Гітлер капут», «Свобода», «Ви можете вийти і йти до своїх домівок». Ми, як уміли, використовували німецьку мову і розраховували, що її розуміють і мадяри, які так довго співпрацювали з німцями.

Вони й справді нас добре розуміли. А якщо й не розуміли слів, то здогадувались про їхній зміст з доброзичливих усмішок, які в усьому світі означають одне і те ж: «Не бійся. Я зла не заподію». Можливо, допомагало те, що саме так вони бажали розуміти нас. Важко передати їхню реакцію на наші перші дії. Вони чекали найгіршого, а одержували те, про що кілька секунд тому не сміли й мріяти. Це була така велика відстань між двома крайнощами в почуттях, що людський організм ледве витримував.

Спочатку люди стояли, як оглушені, не вірили власним очам, своєму слуху. Гарячково бігали очима по нас, по своїх сусідах, оглядалися, ніби хотіли переконатися, що їх сусіди бачать і чують це саме.

Одні не вірили, сприймали це все за якийсь злий жарт і задкували подалі від нас. Інші ж, навпаки, тягнулися поцілувати руку солдату, ставали перед ним навколішки, припадали до його ніг, плачучи від щастя. При цьому ми ніяковіли, німіли, червоніли, ховали свої руки, піднімали людей, намагаючись їх заспокоїти, втерти їм сльози.

З часом усе помалу вщухало. Але найдовше матері пильнували, оберігали дочок. Ми бачили, як вони намагалися заховати їх за своїми спинами, тягнули подалі від нас. Часто навмисне забруднювали обличчя, одягали в лахміття. Але все одно нічого не могли вдіяти. Очі дівчат світилися якимось особливим вогником тривоги, що переливається в жагучу цікавість, а десь у найпотаємніших куточках їхніх душ вловлювалося незбагненне бажання і навіть якийсь змовницький натяк. Ми швидко розкривали цей камуфляж. Хоч таке недовір'я матерів можна зрозуміти. Крім нездорової упередженості, викликаної пропагандою, незнанням нас, був ще й досвід, твереза оцінка речей.

Їхня настороженість не була зайвою, досвід і логіка не обманювали. Їхні дівчата нам дуже подобалися. Вони справді, дуже красиві. А підсилювала наш інтерес до них ще й новизна, якась відмінність не тільки зовнішня, але й їхній незнаний для нас світ почуттів, поведінки, вчинків. Щось було в дівочих поглядах таке, від чого у нас паморочилася голова.

Багато часу пройшло, але в пам'яті ніскільки не зблякла моя перша зустріч на вулиці з живим мешканцем цього міста під час боїв.

Уночі, як звичайно, ми намагалися підготувати все до ранку. Поповнювали боєприпаси, продукти. Змінили вогневі позиції. Все робилося під самісіньким носом у ворога: гармати стояли на прямій наводці. Нічна темрява надійно захищала нас від всевидячого ока снайперів та спостерігача, який вдень направляв мінометний вогонь на нас.

Перед ранком настало затишшя. А на світанку ми спохопилися, що не запаслися водою. Треба було поспішати. Я похапцем схопив відро і вибіг у провулок. Через кілька будинків у дворі був резервуар. Пробіг тільки піввідстані, як з бокової вулички з усього розгону кинулась до мене дівчина зі словами: «Товариш, товариш!» Я не встиг ще нічого збагнути, як вона впала мені на груди і безсило почала сповзати вниз. Руки її не мали сили триматися за мене, а ноги підкошувалися. Вона важко дихала, було чути, як калатало її серце. Я машинально підхопив її, і в цю ж мить ніби з-під землі вигулькнули переді мною її переслідувачі. Дівчина зойкнула і якимось дивом одразу ж опинилася за мою спиною, ніжно вхопилася за мої плечі. Хлопці на якусь мить зупинилися, розгублено переступаючи з ноги на ногу. Один з них – у нашій солдатській формі, без головного убору, в гімнастерці без погон, худорлявий, трохи старший за мене. Його скуйовджене русе волосся

спало на очі. Він стріпнув головою, чи щоб прибрати волосся з очей і підготуватися до дії, чи струсити хмільну важкість у голові і зупинити її п'яне крутіння. Мені здалося, що він ледве тримається на ногах, від нього тхнуло горілчаним перегаром.

Раптом хлопець зробив крок убік, щоб зручніше було вихопити дівчину з-за моїх плечей. Вона зойкнула і подалася назад. Я теж відступив так, що дівчина торкнулася спиною високого паркану. Назустріч нападнику я виставив відро. Він цього не чекав. Його напарник скористався паузою і спробував схопити втікачку зі зручного боку. Тепер я виставив відро перед тим і перекрив йому шлях. Цей був коренастий, міцної статури громило в штанях нашого військового зразка і френчі з румунського чи мадярського солдата. Він закричав: «Не мешай, не твое дело!»

З вимови я зрозумів, що це кавказець. Здогадку підтверджувала і чорна, як смола, розкішна шевелюра.

Тим часом моя підопічна скрикнула: її схопив за плече той худорлявий. Я з усієї сили вдарив його відром. Він заточився, але опанував себе і одразу ж із страшенною люттю висмикнув відро з моїх рук і розмахнувся вдарити мене. Я випередив його, вдаривши в обличчя, і відіпхнув від себе. Коли він знову рушив до мене, я вдарив його ногою з такою силою, що він покотився. Та дівчину вже схопив і поніс другий бандит. Вона виривалася, дряпала його, кусала йому руки. Від болю він випускав її, вона падала на землю. Нападник знову намагався її підняти. Я підбіг до нього саме в той момент, коли він нахилився, щоб відірвати її від землі. Якимось особливим прийомом, не розгинаючись, цей патлань вдарив мене головою в живіт. Від страшного болю я впав. Голова запаморочилася. Він, задихаючись від люті, не випускаючи з рук дівчини, кинувся до мене з наміром вдарити ногою, однак я встиг назустріч його ударові виставити свою ногу. Він цього не чекав і, втративши рівновагу, випустив з рук жертву, з розмаху впав на мене і хотів ударити по голові. Я блокував цей удар. Тоді він спробував схопити мене за горло. Йому це не вдавалося. І все ж він вчепився рукою в мій комір, прагнучи підняти мене і вдарити головою об бруківку. Я вибивався з сил, але пручався, як міг.

Громило був не тільки сильним, але і якимось слизьким. Я бачив, як дівчина кидається на всі боки, розводить руками, не знає, що робити. Спробував крикнути їй, щоб вона тікала. Та вона все одно нічого не зрозуміла, тільки бачила перевагу нападника. Я був змучений, виснажений війною, а він – вгодований, як кабан. Ще трохи – і він би розправився зі мною. Однак мій противник раптом обм'як і дівчина стала стягувати його з мене. Я спробував піднятися, але не було сили. Дуже боліла рука, яку він в останню мить намагався викрутити.

Мозок гарячково працював: що сталося, хто ці люди і що їм потрібно. І тут я пригадав, як чув від когось з товаришів, що вчора десь тут

поблизу наші звільнили невільників з табору для інтернованих. Гітлерівці не встигли відправити їх в Німеччину. Це було звичайне явище, бо відомо, що, відступаючи, фашисти завжди намагалися вивезти все, що могло бути їм потрібне. В тому числі і молодих здорових людей – тяглову силу. Серед визволених було багато і наших земляків.

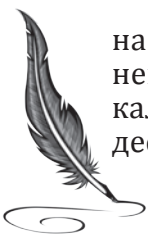
Говорили, що між ними немало було фашистських прихвоснів, злочинців і зрадників, які, знаючи про наближення неминучої розплати, намагалися втекти разом зі своїми господарями. Але потрапили разом з ними в котел. Тепер вони, скориставшись нерозберихою і прифронтовою колотнечею, замаскувалися, зняли з себе шуцманську форму, змішалися із фашистськими жертвами, яких допомагали ловити і стерегти.

Розповідали, що вони не марнували часу. Десь тут, по сусідству, знайшли ще не зовсім спустошені склади горілчано-лікерного заводу, винні льохи, сховані місцевими багатіями різні речі і пустили їх у хід. Їм потрібна була п'яна вакханалія, в якій зручніше викрасти у простаків і роззяв їхні невільницькі документи. Я пригадав, що задовго до ранку чув звідкись здалеку п'яні бійки і горлання. Зрозуміло, вони поспішали, бо така нагода рідкісна і нетривала. Нічийна, ніким ще не освоєна територія – це лише мить у перебігу історичних подій.

За нашими передовими підрозділами, які мають завдання вигнати ворога, прийдуть інші частини, які освоють звільнені території, налагодять нормальне життя. Ось чому ми не втручалися в сторонні справи. Знали, що через день-два за нами прийдуть ті, хто має і повноваження, і досвід, щоб розібратися, вирішити долю цих людей.

Отямившись, сидів і вслухався, як поступово вщухає біль, повертається сила. Оглянувся довкола. Деревя сивили інеєм, надворі посвітлішало. Народжувався новий день. Юна мадярка була тут, дрижала вся від холоду і нерішуче переступала з ноги на ногу. Я простягнув їй руку. Вона з деяким ваганням, якимось боком ступила крок до мене. Вхопившись за її руку, встав і вперше помітив, що дівчина майже гола. На ній залишилась лише верхня частина дуже зношеного плаття, а нижня була відірвана. Лише з одного боку звисали пошматовані клапті тканини. Ось чому вона цим боком підступала до мене. Чекати не можна було і хвилини – замерзає. Я озирнувся. П'яного в солдатській формі не було й сліду. Мабуть, від мого удару ногою він одразу витверезився і пішов, як і личило тверезому. А оцей заворушився, ледве встав і без жодного слова поплентався туди, звідки прийшов.

Я взяв дівчину за руку, щоб скоріше завести до себе в двір. Але вона, на моє здивування, не хотіла рушати з місця. Я подумав, що в неї щось негаразд з ногами. Але ні. На ногах були хатні туфлі і ніяких слідів каліцтва, крім незначних подряпин. Я тягнув її, подавав знаки, що треба десь зігрітись, перевдягтись. Мадярка, мабуть, нічого не розуміла.

Силою вдалося протягнути її кілька метрів. Це було неважко, бо вона була ще незміцнілим дівчам. З якоюсь тривогою і увагою вдивлялася мені в обличчя, силкувалася розгадати мої наміри. Нарешті послабила опір, а далі майже сама почала робити кроки. Пішли поруч. Аж тепер я помітив, що у правій руці в неї – добрий шмат цеглини. Вона вловила мій погляд і сама глянула на неї, затиснула в руці, і якусь мить ще не випускала. Ще раз пильно глянула мені в очі, вагаючись, чи не рано ще роззброюватись, чи не знадобиться ця зброя ось проти цього солдата, який бився за неї, але кудись тягне її. Незабаром викинула.

Аж тепер я зрозумів, що сталося з моїм противником, чому він так раптово ослаб. Це вона вдарила його по голові. Я з повагою і вдячністю глянув на неї. Коли я зчепився з мародером, у дівчини була нагода втекти від лиха, від цих п'яних і хижих переслідувачів. Однак, не зважаючи на переляк і знесиленість, вона не залишила мене.

Важко було повірити, що в такому становищі єдиними були саме ці моральні мотиви вірності своєму рятівникові. Можливо, вона зрозуміла, що втекти все одно не зможе, бо переслідувачі швидко справляться зі мною і відразу ж зловлять її. Бігти ж через надмірну втому вона не могла. А можливо, нею керувала жадоба помсти, ненависть до брудних нападників. Як би там не було, це був для мене урок благородства, рішучості і вірності. Якесь особливе почуття затріпотіло у мене в душі. Її вчинок був для мене трохи незрозумілим, чимось незвичним, новим. І все ж я думав, що така поведінка логічна, звичайна для цього народу, що тут в подібних випадках так поведуться всі, що це загальноприйнято в них. Тому моє почуття поваги до першого зустрічного представника їхньої столиці поширювалося на всіх у цій країні. Це почуття поваги до них не покидає мене і до сьогодні.

Як тільки ми зайшли у двір, вона притислась у куточку до паркану за кущем рожі. Ніякі мої жести не могли змусити її зайти у будинок. Там, у глибині двору, вже поралися солдати. Вона ніби вперше з'ясувала, що сталося з її платтям, і стала прикриватися руками і рештками свого вбрання, клапті якого ще де-не-де звисали до колін.

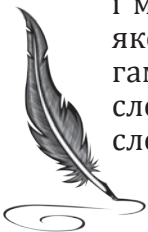
Треба було поспішати. Я залишив її, даючи знаками зрозуміти, щоб почекала, поки щось принесу. Побіг щосили, побоюючись, що вона втече. Як на те нічого підходящого не траплялося під руки. Трофейні намети лежали купою в дворі, але вони були вологі і на них білів іній. Похапцем я взяв рушник, що потрапив на очі, і, вимахуючи ним, показуючи їй, підбіг до неї. Вона вихопила його у мене з рук і відразу ж ним прикрилась, тримаючи в обох руках нижче пояса. При цьому вона з такою вдячністю глянула на мене, але потім, ніби схаменувшись, ніяково посміхнулася. У цій посмішці була, мабуть, й іронія через те становще, в якому вона опинилася, і, можливо, насмішка наді мною за таку мою незграбну послугу. Ніби говорила: «Оце-то приніс». Це була перша її посмішка. І я також вперше придивився, яка вона юна,

які досконалі форми її тіла, яка вона сліпуче красива, незважаючи на стражденну блідність, скуйовдженість, брудне лахміття, що ледве трималося на ній. Зрозумів, який я смішний зі своїм рушником, і знову побіг таки принести якийсь вбрання, на ходу подаючи їй знаки, що зараз повернуся. У кімнаті, де відпочивали мої товариші, я схопив шинель, яку хтось із наших десь підібрав недавно. На ній навіть були якісь регалії мадярського офіцера.

Коли я повернувся, дівчина вже пов'язала рушник на стегнах, а звільненими руками поправляла волосся на голові. Я подумав, як швидко вона впоралася з розгубленістю і розпачем. Ніби зачіска – це вже першочергове завдання. Простягнув до неї руку з шинеллю. Вона завагалася. Чому? Можливо, я з особливою жагою і якимось безцеремонно глянув на її пухлі, майже дитячі губи, і вона злякалася.

У неї, мабуть, виник сумнів щодо моїх намірів. А може, подарунок здався їй дуже дорогим. Шинель була новісінька. Чи вважала, що непристойно так одягнутися? Вона відступила на крок від мене. Потім ще пильніше заглянула мені в очі. Я ще раз простягнув їй свій дарунок. Вигляд у мене був розгублений. Я благально дивився, жестами заохочував, простягаючи їй одяг. Вона вагалася. Другою рукою я обережно торкнувся її обличчя, намагаючись погладити. Дівчина якось особливо зреагувала на цей дотик гарячої долоні. Якимось ледь-ледь почала притискатися щочкою до моєї руки, не зводячи з мене очей, ніби чекала, що має щось статися, наче хотіла переконатися: випадково чи навмисне там моя рука. Я заохочуюче кивнув головою. Раптом щось сталося. Вона повірила в мої благородні наміри. У пориві прихилилася до моїх грудей, поклавши свої руки мені на плечі і заплакала. У цей час я накинув на неї шинель. Вона судорожно заридала. Хто зможе пояснити зміст і логіку цього ридання? Це був момент повернення із страхітливого світу найдикішої підлості і божевільної безпросвітної грубості, що їх породили фашизм і війна, в реальний світ нормальних людських стосунків. Це була реакція людини, яка втратила надію повернутися до людського життя, але, всупереч всьому, відчувала, що оживає, вдихає повітря людяності, побачила прекрасний сонячний світ. Ні, не тільки сьогоднішній біль був причиною цього ридання. Цей біль нагромаджувався здавна і невпинно, як отрута, роз'їдав душу. Як же інакше пояснити таке закореніле недовір'я, її очікування якоїсь нової підлості? Судячи з одягу, мабуть, вона зростала сиротою і вперше в житті пізнала, що таке людська доброта. Я спробував розправити її зачіску, розгладити. Вона ще палкіше заридала і притиснулася гарячим і мокрим від сліз обличчям до моєї шиї. У цьому риданні дівчина з якоюсь невловимою ніжністю, ніби з розстановкою, вслухаючись у гаму своїх почуттів, гаряче прошепотіла: «Товариш». Це було єдине слово з нашої мови, яке вона знала. Так багато сказала цим єдиним словом! Це була розповідь про горе і біль. У ньому – подяка і нагорода.

Я здогадався вийняти хустинку, щоб витерти з її обличчя сльози, бо не годиться ж іти вулицею в сльозах.

До цього часу, при згадці, десь в глибині душі в мені щемить від її останнього щасливого погляду.

У той прощальний момент я був ще під враженням її попередньої поведінки, з якої здогадався про намір втекти, не дочекавшись від мене будь-якої послуги. Саме це примусило так поспішати з тим рушником. Я знав, що вона і хвилини зайвої не схоче залишатися тут. Ось чому поспішив жестом показати їй на вихід з двору. Я майже переконаний, що у цю мить дівчина розчулилась, завагалась і з подивом і докором глянула на мене. Не могла повірити, ніби питала: «Що сталося?» Це був незабгнений погляд, який глибоко ранив мою душу. У ньому – і вдячність, і гіркота розлуки. А можливо, то була скорбота з приводу того, що залишилась позаду хвилинка солодкого забуття, і от жорстока дійсність бере тебе в обійми. Здається, її погляд говорив: «Чому?..» Я ще не збагнув, що під час її ридання щось змінилось. Раніше вона, справді, хотіла втекти, бо боялася потрапити з-під дощу та під ринву. Намагалася захватитися від людських очей із своїм голим тілом. Але тепер від підозри нічого не лишилося. На ній була така-сяка одежина. Вона, мабуть, вже нікуди не поспішала. Я дуже шкодую з приводу своєї інертності та необачності.

Якби я був устиг тоді це зрозуміти, запросив би її залишитись, поїсти. Здогадувався, що вона надзвичайно голодна. Якби я запропонував їй це тоді, вона б погодилась. Я знайшов би для неї в кімнатах якесь більш придатне вбрання. Я дуже шкодував, що цього не зробив, а пізніше мучився докорами сумління. А часом думав: добре, що сталося саме так. Чи пережила б вона ще раз безцеремонні погляди, натяки та залищання? Чи так ніжно і трепетно шепотіла б слово «товариш»? Вона першою в моєму житті так щиро і гаряче виливала свої почуття, притискаючись до моїх грудей. Саме тоді я ніби наново народився, відкрив для себе світ глибоких людських почуттів і переживань. Вперше відчув у собі те, про що знав лише з розповідей та книг.

Багато разів після того моє серце тривожно здригалося кожен раз, коли на очі потрапляли хоч трохи подібні риси обличчя або доносився подібний голос.

Я мріяв уперто, жив надією ще хоч раз побачити її. Де вона зараз? Чи згадує, чи розкажує своїм дітям або кому іншому про цей випадок? Думаю, що так. Таке не забувається.

Я не знаю її імені. Не здогадався запитати, не до того тоді було. Яке це має значення. Так навіть краще. Вона для мене – людина з Будапешта. Тепер моє почуття поваги і вдячності не пов'язане з окремим іменем, а лине до всіх таких, як вона, до того народу, представником якого вона була.

Якщо вона так само, як і я, ще й до цього часу зберегла почуття поваги, вдячності та адресує його не мені особисто, а взагалі солдату-визволителю, «товаришу», то я від цього не менш щасливий.

1970-1979 рр.

СМЕРТЬ ПРИХОДИТЬ ОДИН РАЗ

Оповідання

На фронті всім нелегко, артилеристам теж. В армії є такий різновид артилерії, яка називається полковою – це батарея з чотирьох гармат 76 мм калібру в складі стрілецького полку. Її особливість у тому, що ці гармати завжди дуже близько біля передової, майже в одному ряду з піхотою. Командир полку ставить їх на найнебезпечнішій для полку ділянці фронту, де передбачається головний напрям ворожого наступу або нашого удару. І це зрозуміло. Без артилерії в такому місці – ні прорвати ворожу оборону, ні зупинити наступ ворога неможливо. Тому ворог завжди намагався знищити спочатку гармати, а потім вже піхоту.

До того ж людям з гарматою набагато важче закопатися в землю, замаскуватися, ніж людям із звичайною стрілецькою зброєю чи кулеметом. А хоч і замаскуються, то при пострілі противник може виявити місце знаходження гармати. Уночі ж вона демаскує себе спалахом.

У батареї були величезні втрати. Тільки-но прийде поповнення – і вже через кілька днів у строю залишається замість 7 осіб гарматної обслуги всього 3-4, а решта – або вбиті, або поранені. Тожу артилеристів, якщо вони хочуть нанести якнайболючіші удари ворогу і в той же час уціліти самим, є єдиний вірний спосіб – вночі тихенько поближче підібратися до позиції противника і встигнути до ранку закопатися у землю і закамуюфлюватися, щоб ворог не помітив і сліду якихось змін на місцевості.

Ох вже це копання! Гармата на високих колесах, яма для неї потрібна розміром 5 метрів у діаметрі, щоб можна було в ній, у разі потреби, розвернутися і вести вогонь в будь-якому напрямку. Крім того, потрібна ще окрема яма для ящиків зі снарядами та ще прокопаний від неї до вогневої позиції рів, щоб під час бою не доводилося вискакувати наверх по снаряди. І на завершення, кожному солдатіві необхідно викопати рівець для себе.

Велике щастя, якщо попадалася м'яка земля. Та це рідко бувало, особливо в Карпатах. Там одразу натрапляли на суміш щебеню, глини і піску. По крихітці, тільки іскри з-під кайла летіли, а толку мало. І на ранок майже мертвими від втоми падали в свої нори. Ні їсти, ні

поворухнутися, ні розплющити очей не було сил. І тільки крайня необхідність змушувала спостерігати за ворогом, ні на хвилину не спускати з нього очей.

Можете уявити, як ми раділи, коли вдалося вигнати фашистів з гір і перед нами відкрилася безкрайня рівнина.

На такій рівній місцевості нам ще не доводилося воювати. Із самого початку були розмови, що на рівнині набагато важче непомітно пробратися до позицій ворога, що у зв'язку з цим гармати частіше доведеться тягнути не кіньми, а вручну. Але ми не дуже прислухалися, вважали, що гірше, ніж було, бути не може.

Перейшли державний кордон Угорщини. Зачастили дощі. Наступала пізня осінь. Земля все більше розмокала. Уночі ми вирушили на нову позицію. На розмоклих полях і городах важка гармата час від часу застрявала так глибоко, що четверо коней не могли зрушити її з місця. Доводилося їм допомагати. Ми всі дружно впиралися в колеса, силкуючись їх покотити. Важелями намагалися хоч трохи їх підняти і в глибоку колію підкласти під колесо все, що попадало під руки. Частіше всього це було або картоплиння, або кукурудзяне бадилля. За час затримки коні встигали перевести дух і, відчувши, що вантаж тепер чинить менший опір, напружувалися з усіх сил, і вся процесія підбігцем просувалась уперед. Коні ніби розуміли, що тільки в такому темпі колеса чинитимуть менший опір, бо не встигатимуть дуже глибоко провалюватись у податливий ґрунт. Але в такому темпі вони швидко видихалися, а тут знову колеса попадали в якусь особливо непрохідну баюру. І все починалося заново.

Нарешті прибули на визначену позицію. Незважаючи на страшенну втому, одразу ж взялися за роботу. Працювали дружно, поспішали, щоб скоріше закінчити і мати відпочинок. Вже майже окопался, коли прийшов новий наказ перебиратися на інше місце.

Всі на якусь мить ніби оніміли, прислухалися, чи не приверзлося, сподівалися, що ось-ось виявиться, що це недоречний жарт. Але дива не відбулося. Не завжди в таких випадках викликали зі схованки їздових з кіньми, а самотужки перекочували гармату. Менше шуму і не так помітно для ворога. Особливо це практикувалося тоді, коли нова вогнева позиція була близько до переднього краю. І гармата слухалася нас, якщо під колесами у неї була рівна і тверда поверхня. Але в даному випадку без коней не змогли б обійтися. Домовилися про найсуворішу обережність під час руху. Їздові запевнили, що у них все в порядку, ніщо в упряжці не дзенькне і не брякне, а коні не заіржуть, бо вони вміють відчувати настрій людей і по ньому вгадують всю небезпечність обстановки.

У декого з вас закралася недобра думка про командирів. Мовляв, нездари, тупоголові розгільдяї, не жаліють людей.

Та на фронті бойова обстановка весь час змінюється. Дуже важливо розгадати плани і наміри ворога, відшукати слабкі місця в його обороні, не дати йому можливості напасти зненацька, а самим вдарити несподівано саме тоді і там, коли і де противник не чекав. Для цього весь час працює розвідка. У штабах аналізують її повідомлення, порівнюють з попередніми даними, роблять висновки і, згідно з ними, приймають нові рішення.

У нашому випадку причиною зміни вогневої позиції могли стати щойно, лише з настанням темноти виявлені якісь хитрощі ворога.

Як би ви вчинили, коли були б командиром полку? Пожалили б обслугу гармати? Сказали б: «Знаю, що на тих позиціях, де встановлена полкова артилерія, наступу ворога не буде, і вона там простоїть без користі. А у тому місці, де ворог наступатиме, через відсутність гармат загинуть сотні бійців, а може, і весь полк. Але що я можу вдіяти? Негарно перекидати їх на нове потрібне місце, бо обслуга вже закінчує обладнувати вогневі позиції, бійці дуже втомлені, будуть незадоволені». Правда ж, абсурд?

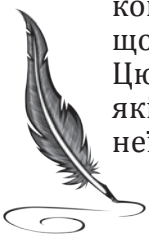
Я озвучив одну з можливих причин переїзду. Могли бути і десятки інших. Солдати про це не знають, бо це сувора таємниця командування. І чим менше людей про неї знає, тим надійніше вона зберігається. Солдати повинні безумовно виконувати накази. Вірити, що хоч наказ їм здається якимось незрозумілим чи навіть безглуздим, він з невідомих для них причин необхідний і добре продуманий командиром.

Ніхто з нас не хникав, коли одержали наказ про передислокацію. Не було цього. На новому місці розкачуватися не було часу. Перевалило за північ. До ранку треба встигнути окопатись.

На щастя, рідко бувають прямі влучення снарядів чи мін в окоп. Зверху все рушиться, нас засипає землею, гази від вибухів деруть у горлі. А після артнальоту більшість із нас лишається живими і цілими. Повилазимо з окопів, а місцевості не впізнаємо. Все навкруги розрито. Від кущів, дерев нічого не залишилося. Всюди лише ями та уламки. А гармата собі стоїть, як ні в чім не бувало, або трохи понівечена осколками. Після ремонту знову стає боєздатною. Вона настільки міцна, що знищити її може лише пряме попадання снаряда.

Тож нам поспішати було чого. Кожний розумів, як багато залежало від нього.

Зупинились ми на дуже пологому схилі широченної балки. Ця точка вже заздалегідь була позначена віхою. Вибрали її комбат з командирами взводів. Це була так звана запасна позиція. Нас, командирів гармат, ще минулої ночі приводив сюди командир взводу, щоб показати місце і ознайомитися з особливостями під'їзду до нього. Цю малопомітну позначку серед поля уночі за відсутності орієнтирів, які одразу впадають в око, не легко було знайти. На щастя, вийшли на неї майже точно. Пошуки обійшлися невеликою втратою часу.

Тільки вранці ми змогли розгледіти місцевість довкола. Виявилось, що недалеко попереду нас оброблюване поле закінчувалося і починалося досить широке плоске дно балки – заплава якоїсь річки. Самої річки не було видно, і не відомо було, де вона протікає: посередині чи з протилежного від нас краю. Цей просторий луг не оброблявся, мабуть, тому, що часто підтоплювався водою і використовувався як сінокіс.

Тепер від трави залишилась лише рівно підстрижена стерня і де-не-де невисокі кущі. А за ними, там, на тім боці, вже були німці.

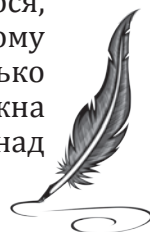
Тут вперше ми зустрілися з дивним явищем. Якщо перший раз стати на землю, вона здається твердою, а варто трохи потоптатися на місці – м'якшає і перетворюється на тягуче місиво. Щось подібне буває з пластиліном. Ось тут вже ми і зав'язли. Не можна ж копати, щоб не топтатись. Місиво так глибоко розступалося під ногами і так міцно обхоплювало взуття, що з превеликим зусиллям вдавалося зробити крок. Як це ще підшви не відривались і не залишались там на дні? Ледве вдавалося відірвати і викинути вбік відрізаний лопатою шматок цього липкого, як смола, ґрунту. Він ніяк не хотів відставати від лопати, хоч бери і нігтями відшкрябуй. Але ми швидко пристосувалися. Брилу лише надрізували лопатою, а далі пальцями підкопували під її боки, відривали руками і відкладали на бруствер. Спочатку працювали в шинелях. Але згодом до них стільки прилипло ґрунту, що вони стали дуже важкими. Довелося роздягнутися.

Природа нас пожаліла і прийшла на допомогу. Вранці дуже довго не розвиднялося, все небо було затягнуте густими хмарами, з яких безперервно йшов дощ. Та й сам дощ, здавалося, з добрим наміром поливав нас. Ми відчували, як вода холодними струмками стікала по наших розпечених крайнім напруженням тілах, змивала піт, а з ним і втому.

Коли, нарешті, розвиднілося, вся свіжа, зрушена земля вже була притрушена пожухлою травою, бадиллям. Гармату прикрито зверху трофейними плямистими маскувальними наметовими плащами. Ми завмерли в окопах.

На фронті було спокійно, лише зрідка просвітить куля німецького снайпера, який навмання стріляв по купках хмизу, розкиданих по полю. Низенькі, прибиті дощем, вони могли здаватися йому лежачою людиною. Наша ж сторона не подавала ознак життя.

Не знаю, скільки я дрімав під монотонне постукування крапель дощу. Прокинувся від якогось неприємного оніміння ніг. Виявилось, вони повністю були занурені у воду. Дно окопа знижене в бік ніг, а тому саме там зібралася ґрунтова вода. Ми знали, що вона дуже близько від поверхні, тому і рівці для себе викопали неглибокі. В них можна було лежати або сидіти, схиливши голову, інакше вона б стирчала над

поверхнею. Дно своїх схованок виклали кілочками, які скрізь купками валялися по полю. Мабуть, влітку до них селяни підв'язували помідори.

Встати, щоб вода стекла з ніг, було небезпечно. Становище здавалося безвихідним. Біда заставляє думати. А тому лопаткою викопав ямку в кінці окопчика, куди збиралася вода, і казанком став її вичерпувати. І так увесь день. Якби знову заснув, одразу ж опинився б у воді. Здавалося, що цей день ніколи не скінчиться.

Дехто не витримував, висовувався зі своєї мокрої нори і, притиснувшись животом до землі, повзав, щоб розігрітися, відновити рух крові в жилах, вернути життя рукам і ногам. Але часто тут же свистіла куля. Хтось, не підбираючи слів, робив йому зауваження, і той повертався на своє місце.

В один з таких моментів я висунув голову, щоб оглянути місцевість і не міг повірити своїм очам. Вся долина від краю до краю була затоплена водою. Можливо, вона прибула звідкись, де дощ був значно більший, можливо, виступила на поверхню місцева ґрунтова вода. Тепер нас від противника відділяло ціле море води. Від цього на душі стало спокійніше, бо було більше шансів, що німці в найближчий час не полізуть на нас.

Нарешті, почало сутеніти. Треба було ще трохи почекати. Але і в мене терпець увірвався. Висунувся на поверхню, поповзав трохи, щоб розігрітись. Спробував встати, щоб розпрямитися. Подумав, що у напівтемряві нас тепер не зможуть помітити, і вже збирався дати команду, щоб усі вилазили наверх. Але не встиг. На боці ворога дуже неприємно заскрипів «ванюша», так ми називали німецький шестиствольний міномет, і одразу ж поряд зі мною гримнуло раз, вдруге. Я блискавично вскочив у найближчу яму. Вона була вузька, але глибиною майже в мій ріст. Із її дна ще димівся газ. Для мін такі глибокі вирви не характерні. Мабуть, розлючена земля була дуже податлива, і міна встигала глибоко зануритися перед тим, як вибухнути.

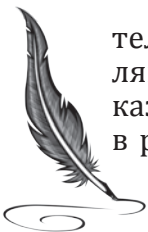
Я знав, що моє життя убезпечено, бо два снаряди ніколи не попадають в одне і те ж місце. Прихилився до стіни цієї ще теплої від вибуху ями і продовжував рахувати страшне поскрипування і-у, і-у. Воно було нечасте, з інтервалом не менше двох секунд.

Після цього якийсь час ніхто не висовувався. Остерігалися другої черги мін.

У цьому чеканні якимось раптово зовсім стемніло. Нарешті змогли без ризику вилазити з окопів.

Хлопці розминалися, приводили в порядок себе, одяг та інвентар.

Поступово життя активізувалося. Зв'язківці притягнули телефонний провід. Один з наших їздових у великому термосі на лямках за плечима приніс гарячу їжу. Мені потрібна була ложка і казанок. Пішов узяти їх у своєму речовому мішку, який залишився в ровику. Та, на диво, ніяк не міг натрапити на свій окопчик. Навіть

злякався. Подумав, що від сильних потрясінь щось перемішалось в голові. Боявся признатися товаришам. Хтось помітив мою незрозумілу метушню і спитав, що я шукаю. Признався. Засміялись. Але одразу ж зрозуміли, що тут не до сміху, і теж почали шукати. Мого окопу ніде не було. На його місці – глибока яма. Це було пряме попадання міни. Одразу ж хтось пожартував: «Смерть не застала командира вдома». Інший додав, що це добра прикмета, що тепер я буду безсмертний, бо смерть приходиться по людину тільки один раз.

Незабаром прибув і командир взводу.

Я доповів йому про обстановку.

Хоча тут усі говорили пошепки, щоб не чути було на той бік, він все ж у цих голосах вловлював відтінок, характерний для дуже охлялих або хворих людей. Довелося відверто сказати, що становище критичне, а один солдат настільки хворий, що навіть відмовився від їжі.

– Що ж робити? – запитав він. – От якби землянка. Все ж таки можна було б і вогник розвести, але немає ні сил, ні матеріалів для її спорудження. Як думаєш, можуть цієї ночі на нас посунуться?

– Хто його знає...

– Бачив, яка вода?

– Бачив.

– Це добре чи погано? – допитувався він.

– Думаю, що добре, бо німцям не вигідно підповзати по горло в холодній воді. А в повний ріст не посміють, та і зненацька не зможуть підкрастись, бо на воді краще видно і хлюпання далеко чути.

Аж тепер я почав здогадуватися, до чого він веде мову.

– Давай ризикнемо, – продовжував лейтенант, – залиш одного, хто найбільш надійний і попереду, щоб не проговорився по телефону. А ми всі – в село. Там обсушимося, підкріпимося біля кухні. А на світанку знову сюди прийдемо.

– Ви що? Знаєте, що за це?

– Знаю. Іншого виходу немає. Сподіваюсь, усе буде в порядку. Так кого залишиш?

Я задумався. Пробігся в пам'яті по прізвищах своїх підлеглих. Один захворів, другий увесь час скаржиться на біль у суглобах, ще один – обов'язково засне. Двоє інших – справні хлопці, але ще дуже молоденькі, недавно прийшли, ще й не обстріляні по-справжньому.

Можна було б і залишити одного з них. Але... Як відповісти на питання: «Чому сам не залишаєшся?»

Для людей немає нічого дорожчого від справедливості. Вони багато що можуть простити своєму керівнику, крім несправедливості у ставленні до себе.

Отже, я не міг не залишитися на ніч. Якби я пішов, це означало б, що я більше дбаю про себе, ніж про підлеглих. Я втратив би довір'я,

дружбу і взаємовиручку, без яких ми не змогли б і дня вижити в таких екстремальних умовах.

– Сам залишусь. Так буде надійніше.

Командир не міг приховати почуття вдячності. Від хвилювання навіть взявся рукою за борт моєї шинелі, ніби хотів щось поправити.

– Гаразд. А вранці підеш у село на весь день. Ну, бувай... Аж легше на душі, бо знаєш, якби щось... При потребі дзвони ротному, його позивні «Сова». Він в курсі. З ним домовився. Він залишається...

Його вдячність була зрозуміла. Він брав на себе велику відповідальність, ризикував заради нас. І ризикував не тільки своїм званням і посадою.

І от нарешті я залишився один. Вибрав місце спереду гармат на самісній межі між нашим помідоровим городом і залитим водою полем. Саме тут воно глибоко врізувалося в наш бік дугоподібною зазубриною, тому до нього було недалеко. Тут було негрузько, тому що земля була не зрушена обробіткою і заросла дерниною. Крім того, такі межі завжди тягнуться трохи підвищеним валком. Люди це роблять для того, щоб на випадок повені вода не залила поле. Отже, тут було трохи сухіше. Місце вигідне було ще і тим, що все-таки ближче до об'єкта спостереження. А тому краще видно і чути, що відбувається в стані противника.

Перетягнув сюди телефон, назбирав хмизу, застелив наметовим плащем, присів на коліна, натягнув на себе зверху ще кілька мокрих наметів, підтягнув коліна під живіт, обперся на лікті і в такому скоцюрбленому стані з телефонною трубкою біля вуха вгомонився. Скоро відчув, як у цій моїй схованці почало тепліти, з мокрого одягу пішла пара. Зі страшною силою налягав сон. Щоб якимось перебороти його, час від часу дзвонив по телефону до інших гармат батареї. Якщо ті відзивалися, говорив, що дзвоню, щоб перевірити, чи справна лінія. Просив, щоб і вони частіше дзвонили. Дзвінки від сусідів потрібні були не тільки для того, щоб переривати дрімоту, але й для того, щоб було веселіше, відчувалося, що ти не самотній. І час скоріше збігає.

Крім телефону, одноманітність настороженої тривожної довгої осінньої фронтової ночі порушували ще німецькі ракети, які зрідка спалахували в небі, розганяючи на мить нічну пітьму. Я намагався використати такі моменти, щоб встигнути оглянути все довкола.

Одного такого разу помітив, ніби щось мелькнуло на висвіченому крузі. Дрімоту зразу ж як рукою зняло. Скинув із голови мокрий наметовий панцир, приготував автомат і гранати. Тепер у темряві вся надія була на слух. Від напруження аж дзвеніло у вухах. Звідкись, як постійний супутник фронтового буття, доносилося лише приглушене відлуння якихось вибухів і рокіт моторів. Але це було настільки звичним і постійним, що вже і не бралось до уваги і вважалося тишею.

Тиша. Можливо, щось привиділося. Хотів навіть подзвонити до найближчого сусіда, щоб запитати, чи не помітив він чогось, але боявся перервати прослуховування тиші, упустити момент підтвердження чиєїсь присутності. Та і чого тривожити сусіда своїми необгрунтованими підозрами. І тут доноситься нарешті:

– Артилерія! Артилерія!

Я завмер. Тихо і майже зблизька чую слова:

– Артилерія! Артилерія! Знаю, що ви десь тут.

– Хто ти?– обізвався я.

– Піхота, ваш сусід.

Чого тобі треба?

– Нічого. Я так. Удвох веселіше.

– Давай сюди.

Усього в метрах двадцяти піднялась із землі фігура і схильці попрямувала до мене. Я відчув невдоволення собою. Як же це я при всій постійній напруженості слуху міг не помітити його.

Ніби вгадуючи мої думки, людина на підході сказала:

– Міг би і ближче підібратись непомітно. Я не сопу, як інші. Але боявся, що чимось полоснете мене з несподіванки.

З його голосу зрозумів, що маю справу ще з зовсім юним солдатом.

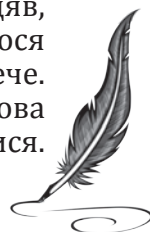
– Як тебе звати?

– Микола. Просто Коля.

Подумалось: якби не війна, такому хлопчаківі б у піжмурки гратись і горя не знати. Довгенько сиділи поруч. Він розповів, що в армії недавно, але вже брав участь у бою. Перед цим днював у селі, а сюди з наступом темноти привів його їхній командир на зміну. Найближчий солдат на посту із його відділення десь метрів за сто. Не пішов до нього тому, що між ними є ще підтоплена затока, яку, якщо не хочеш лізти в воду, потрібно далеко обходити.

Мою присутність Коля помітив ще звечора. Я був у цей час зайнятий влаштуванням спостережного пункту і не помітив його. Командир сказав йому, що ставить на хороший пост, бо тут поблизу артилерія і тому нічого боятися. Довірившись мені, юнак признався, що в бою він зовсім не боявся. Навпаки, показував навіть зразок хоробрості, не кланявся кожній кулі, кожному снарядові, як інші. Нічого не страшно, якщо з тобою поруч товариш. А от сьогодні одному в полі чомусь зробилося страшно, не знаходив собі місця. Аж в піт вдаряло. Весь час ввижалося, що хтось підповзає ззаду. Щоб позбутися такої напасти, вирішив навідатись до мене.

У час розмови він кілька разів збирався йти, бо командир обіцяв, що прийде перевіряти, як він несе службу, але йому дуже не хотілося покидати мене. Він почав все частіше прихилити голову на моє плече. Його став морити сон. Я теж кілька разів ловив себе на тому, що голова моя самовільно «клює» та й ноги потерпли. Треба було розім'ятися.

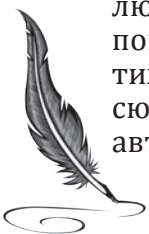
Підвелися. Коля сказав, що у нього все пройшло, відчуває себе нормально. Нічого страшного не буде, бо німці через воду не підуть, а йому вже скоро прийде зміна – і пішов на свій пост.

Небо посвітлішало. З наближенням ранку похолодало. Скоро мокрий одяг, як льодом, почав пробирати моє тіло. Знову поспішив на нагріте за ніч місце, обкутав себе наметами. З часом перестав дриготіти від холоду. Знову вернувся комфорт, і знову – боротьба з навалою сну. Тепер він уже, як зла ворожа стихія, причавлював мене головою до землі і не давав підняти. З'являлася навіть думка і сильне бажання припинити боротьбу і заснути. А там – будь, що буде, навіть смерть. Але зупиняло сильніше, ніж бажання жити, те, що своєю смертю можу підвести лейтенанта і всіх наших. Щоб не піддатись спокусі сну, бився лобом об холодну, мокру землю. Відчував, що це єдиний спосіб вирватись із могутньої павутини сну. Допомогало. І раптом щось сталося, поступово, навіть з деяким запізненням збагнув: звук. Так може ляснути риба по поверхні води. Але яка ж риба, коли ще вчора до півдня тут було сухо. Може, якась пташка хотіла подати голос, може, жаба хотіла квакнути, та їх хтось обірвав, перебив. А можливо, то Коля допустив якусь необережність і чимось брякнув. Саме звідти донісся і раптом завмер звук, але невиразно повторився знову. Можливо, справді, перевірка постів, а може, солдатів вже прийшла зміна. Від моєї дрімоти не лишилось і сліду.

Щось наближалось, бо якийсь шурхіт чи чвакання ставали виразнішими. Нарешті, в долині між кущиками на фоні чистого неба ніби промайнула якась тінь, друга, третя, схожі на перебіжку. До цього вдаються солдати, щоб пробігти кілька кроків і впасти, доки противник не встиг вистрелити.

Може, здалося. Але сувора дійсність не рахувалася з моїм найсильнішим бажанням. Шурхотіння наближувалось. А якщо німці, то не встигнеш докінчити: “Стій, хто йде !”, як різоне по тобі автоматна черга. Мерщій, прикрившись наметом, тихо по телефону повідомляю: «Сова», «Сова», я «Грім-3» – кожна гармата мала позивні «Грім», а 3 – це номер моєї гармати в батареї, – до мене наближається група людей, можливо, німці».

– Які там німці. Вода ж. Перестань чудити – відповів телефоніст. І я зрозумів, що він не доповість командирі, якщо той у цей час спить. Але часу не було сперечатись. Хапаю телефонний апарат, автомат, гранати і відповзаю ближче до гармати. Там окопи, глибокі вирви, боєприпаси, там – мій об'єкт охорони. Спостерігаю. Уже вгадуються окремі фігури людей, що рухаються на певній відстані одна за одною майже в повний зріст. Наблизились до покинутих мною наметів. Доноситься тихий гомін. Ось група врозсипну розвернулася в мій бік. Мабуть, її вив сюди телефонний провід. Аж тепер всякий сумнів зникає. Даю чергу з автомата. Бій почався.

Скоро я опинився в оточенні. Кулі стали свистіти з різних боків. Увесь час міняю місце свого перебування. Кочую з одного окопу в інший. Це створювало враження, що я не один, але не надовго, бо німці раптом перестали кидати гранати, і я почув чітку команду: «Взяти живим». Я зрозумів її. Знав трохи німецьку мову, вивчав у школі, а на фронті носився з самовчителем, до якого заглядав у вільний час. Мене іноді навіть використовували за перекладача, коли треба було поговорити з полоненим.

З цієї команди я здогадався, що Коля не підходив їм на роль «язика», такий солдат мало знає. Вони вирішили, що телефонний кабель приведе їх до командного пункту, де зненацька вдасться захопити когось із командирів.

У мене кінчалися гранати і патрони. І нізвідки їх було взяти, бо ще раніше німецька граната випадково потрапила прямо у ящик, в якому ми зберігали свій запас. Я почав стріляти все коротшими чергами, перевів автомат на одиночні постріли, нарешті, затвор автомата клацнув і завмер. Ледве встиг вийняти з кишені останню «лимонку», яку залишив для себе, як тієї ж миті, ніби прямо з-під землі, вискочив німець і кинувся на мене. Мабуть, почув звук зупинки мого автомата, можливо, тільки того й чекав. Він з'явився збоку, майже ззаду, але я встиг крутнутися, притиснутися спиною до стінки вирви і виставити дуло автомата йому назустріч. Фашист напоровся на нього грудьми і відлетів до протилежної стінки ями. У цей момент я стукнув його в лоб гранатою, що якраз була у мене під рукою. Я навалився на нього, намагаючись заволодіти його автоматом. З поспіху обливався потом, але ніяк не міг витягти автомат з-під німця. Ремінь не пускав. І раптом чую над головою знову ж німецькою мовою: «Обережно, не задуши. Наказано взяти живим». Оглядаюсь, наді мною стоїть здоровило. Подумав: усе, кінець, от і вір, що смерть приходить один раз.

Мабуть, підповзали зразу вдвох, але один трохи відстав, він бачив, як його напарник підхопився з землі і кинувся зверху на мене. Йому і в голову не могло прийти, що зверху був радянський солдат.

Для мене єдине спасіння – граната. Загинути в бою та ще й потягнути з собою на той світ фашистів – розкіш проти того, щоб стати для них «язиком». Щоб ти їм не говорив, не повірять, катуватимуть, доки не витримаєш і не скажеш все, що хотів приховати. І вмреш страшною, лютою смертю.

Обережно обмацую місце зверху на краю вирви, де залишив гранату, але її не знайшов. Зате під руку потрапляє мокрий, замашний кілок. Саме в цей час німець схиляється, щоб розгледіти, що твориться у ямі. З усієї сили б'ю кілком його по голові. Він захитався і впав. Автомат, якого він зняв з ременя, щоб зручніше було допомагати напарнику, падає на землю. Ледве встиг схопити його, коли бачу, як прямо на мене

біжить ще один фашист і кричить: «Чого ви возитеся? Тягніть його скоріше», – мабуть, командир. Даю по ньому чергу. Все затихає.

Лише після цього почув стрілянину здалеку. Це на шум бою поспішала піхота, яку, мабуть, послав командир роти.

Скоро всі мої товариші, крім одного, що захворів, повернулися з села і змінили мене.

Питаєте, що сталося з Колею? На жаль, не можу вас порадувати. Коли прийшла зміна, він був ще живий, лежав зв'язаний з кляпом у роті, але до госпітала не довезли. По дорозі вмер. Виявилося, що він одержав сильний удар в перенісся, і кров залила йому легені. Він не міг ні повернутися, ні відкашлятися і тому задихнувся. Крім того, йому переламали руку. Фашисти явно перестаралися, бо хотіли живим доставити на допит, якщо залишали його зв'язаним. Кляп зробили з його носової хустинки, в яку набрали землі, зав'язали вузликом і засунули йому в рот. Розказували, що на хустинці була вишита красива квітка і слово Катя Г., мабуть, подарунок якоїсь дівчини в час проведів у Армію.

На честь Колі треба сказати, що не сонним його застали. Про це свідчила свіжовитоптана ним стежка. Біля неї, за кущем, довго сидів німецький розвідник, спостерігав і вичікував. І коли юнак порівнявся з ним, той з-за куща схопив його за ноги, оглушив і зв'язав. Німець підкрався непоміченим саме тоді, коли вартовий був біля мене, залишивши свій пост.

Що було далі... Виявилося, що саме в цьому місці лінія фронту найближче підходила до якоїсь важливої траси в тилу німців. Нашим необхідно було перерізати її, щоб не дати можливості противнику перекидати по ній підкріплення, пальне, боєприпаси і все необхідне для його армії. Наш наступ почався через два дні. Саме на цей час і вода стекла з долини. Наступ був вдалий. Німці втратили дорогу і змушені були залишити величезну територію, щоб не потрапити в цілковите оточення.

Чи був я нагороджений за той нічний бій? Так. І найвищою нагородою.

Я залишився живим.

НАТАЛКА БОНДАРЧУК

(1958–2015)

Народилася в Києві 27 березня 1958 року.

1982 року з відзнакою закінчила Український поліграфічний інститут ім. І. Федорова. Працювала помічником та асистентом режисера на Українському телебаченні, старшим бібліографом, старшим редактором, завідувачем відділу бібліотеки (нині – Національна парламентська бібліотека України).

З 1988 р. працювала спеціальним кореспондентом на Українському радіо, вела новини культури.

Автор поетичних збірок «Поклала юність на олтар», «Катарсис», «Білий янгол» та численних публікацій у ЗМІ.

Нагороджена почесною відзнакою Українського фонду культури «За подвижництво в культурі», почесною медаллю Міністерства культури і мистецтва України «За досягнення в культурі і мистецтві», Грамотою Верховної Ради України.

Член Національної спілки письменників України, член правління Українського фонду культури. 18 серпня 2009 р. Указом Президента України Наталію Іллівну Бондарчук удостоєно високого звання – Заслужений працівник культури України.

Наталка Бондарчук брала активну участь у житті міста Вишневе, де мешкала довгий час.

Померла 14 квітня 2015 р.

УКРАЇНІ

Я криничної вип'ю води,
Не проситиму в борг кока-колу.
Відродися й мене відроди,
Що співала колись колискову.

Люба ненько, закохана в світ,
Обернись до своєї родини,
Спить і бачить вона рясний цвіт –
Прапорів синьо-жовтих хрестини!

Не питаю. Забула. Чому?
І дитя, і старесеньку матір...
Прокидайся хутчіше від сну,
Досить скрутою владарювати!

Україно, закохана в світ,
Чи ти чуєш про що розмова?!
Пригадай, маєш, ненько, синів,
Неспокійно їм без твого слова!

ЗА ЛЕСЕЮ УКРАЇНКОЮ

Стояла й слухала весну,
І твоє міряла безсоння.
Не осягну і не збагну:
Хай кров стиска
До болю скроні.
Весна – бентежна,
Без нудьги.
Твоє ж безсоння – одноденне.
Чому до тебе линуть сни
І прагне серце незлиденне?
Боюсь, що втрачу глибину,
І ясен світ не допоможе
Од всіх сховати самотину.
Чому на всіх така не схожа
І не любима усіма?
Я – часточка старого світу,
Що не віджив і ще сія,
І я жива
І прагну літа.

ЗАКЛИНАННЯ

Я знаю – висохне вода,
Не всохне лиш в твоїй криниці:
Чому тоді тобі не спиться
В твої погожі літа?

Я в чергу стану до тебе:
На сполох заgrimить відерце,
Наллеш студеної від серця
По самі вінця. Відтепер
Всміхатимусь твоїм устам,
А в очі глянуть – не посмію,
Вода тому і зеленіє,
Що застоюлась в берегах.

Напийсь проточної води.
А голову хай мати змиє.
Аж поки небо зазоріє –
Твоїх чекатиму сватів!

***

Ненаписані вірші – як діти,
Не пускає їх доля в неволю.
Сумувати за тим чи радіти?
Над усім, певно, Божая воля.

Ненароджені – кращі за сущик,
Неціловані – суджених кращі.
Ми приходимо в світ невмирущі,
Якщо просять навіки, то ЗА ЩО?

Чи ж великі ми є, а чи грішні,
Достеменно ніхто з нас не знає...
Час розсудить усіх – й на узвишші
Нова зірка життям засіяє.

***

– Забери мене до Раю.
– Забери, я прошу уклінно.
Забери. А якщо не відпустить,
Не віддасть тебе твоя країна ?

Як втечеш од своєї родини,
Од сумління очей блакитних,
Од безпам'ятства – до любові,
Ким ти будеш без України?

Ким ти станеш на голому полі?!
А чи буде вкритись ряднина?
Чи вуста твої теплі, медові
Цілуватимуть хрест на чужинах?

Твої вірші підуть босоніж
І не втраплять до рідного краю...
– Увесь час цей я буду з тобою,
Забери мене до Раю!

***

Чому падолист нашіптує зміст,
Чому тепле літо – поезії ворог,
Чом тільки весною і восени
Міцніє моєї поезії голос?!

І в руку стрибає нестримне перо,
І звідкись беруться в душі рядочки,
Які я нанизую на полотно,
Натхненно будуючи строфи, як зодчий!

До крапки дописую. Ось вже вона
Між думкою й словом лежить місточком.
На серці – весна! І надворі – весна!
І вірші бринять, наче перші листочки!

***

Який туман!
 (О, краще б ти мовчав!)
 Ти йшов землею – тугою моєю!
 В сосновім літі птах якийсь кричав,
 Далекий перевал ховався за мрію...
 Все той же перевал ми перейшли,
 Спинилися, і то хіба на хвилю:
 Свистіли закарпатські солов'ї –
 Апостоли початку і надії!

Гриміла насолода над життям,
 Захована в малі пташині груди –
 (Де, Боже, голос він такий узяв?) –
 Комусь – щемить, а декого – вже губить?!

Поїхали, геть шляхом загули
 Повз солов'їний рай і трунок зілля...
 Ми – в Закарпатті. Ранок на порі.
 Наш соловей одсвяткував весілля!

МАМІ ВІРІ

Серед весни, серед дощу,
 Немов спокутую провину,
 І бачу ньеньку молоду –
 Ставну, усміхнену богиню,
 Й дитя сповите, що не спить,
 І радість, що в очах тремтить,
 І доторк материних губ,
 І батька кучерявий чуб...
 Дитя сповите не спить –
 Довкіл громада гомонить.
 Це травень місяць у порі
 Засвічує скрізь ліхтарі
 Ясних кульбабок говірких...
 Мені лиш місяць й кілька днів...
 Ласкава й ніжна та рука
 Мене до серця пригорта.
 Я – усміхаюсь вся і всім,
 І не лякає майський грім!

Та перша весняна гроза
 У мене захват виклика...
 У мами розплелась коса,
 Вона сміється чи рида,
 Веселий батько мій стоїть,
 Ото був хвацький військовий!
 Я – ще ніяка і мала,
 Ні чвар не знаю, ні гріха,
 Не розумію повноту
 Життя, в яке сміливо йду.

***

*Моєму батькові,
 ветерану Великої Вітчизняної війни,
 гвардії полковнику Іллі Стукову*

Чому в задумі ви такі?
 Чи пристрасть втратили в дорозі,
 А мо', почили вже у Бозі,
 Не відмоливши всіх гріхів?

Не відмолившись нікому,
 Бо з Богом так і не були, –
 Обвітрені чужим морозом
 І посивілі назавжди...

Той ворог розпинав не вас –
 Усю рідню жебрать покликав!
 Хіба одну сім'ю цей вихор
 У вік двадцятий розіп'яв?!

А ви спасали нам світи,
 Кістями вкладали лоно долі –
 І за верстатами, і в полі,
 І гинули. Зовсім дітьми.

За щастя кожного із нас,
 Яких чимдалі Захід вабить.
 А ваші обеліски – то
 Усе держави більше пам'ять!..

